

CONTRIBUȚII LA ISTORIA SCRIERII ȘI PUBLICĂRII LUCRĂRII LUI DIMITRIE CANTEMIR „ISTORIA CREȘTERII ȘI DESCREȘTERII IMPERIULUI OTOMAN”

*Prof. univ. dr. Victor Țvircun,
Universitatea Pedagogică „Ion Creangă”, Chișinău*

Abstract: *Dimitrie Cantemir’s work is, still, very little scrutinized. The present study is meant to bring to the attention of the research workers a lot of genuine records information from Russia and other countries, to a better understanding of the context in which Dimitrie Cantemir wrote some of his historical works.*

Keywords: *History of the Ottoman Empire, Descriptio Moldaviae, the Cantemirian historiography.*

Întâi de toate, aș dori să menționez îmbucurătorul fapt că, pe parcursul ultimilor decenii istoria vieții și activității literare și științifice ale ilustrului enciclopedist și domnitor al Țării Moldovei Dimitrie Cantemir a devenit un subiect pentru multiple studii științifice ale cercetătorilor din diferite țări ale lumii¹. Grație investigațiilor arheografice efectuate în diferite arhive și secții de manuscrise ale bibliotecilor din Federația Rusă, România, Statele Unite ale Americii și Republica Turcia au fost descoperite și introduse în circuitul științific mai multe documente inedite, care au contribuit esențial la elucidarea și restabilirea filelor necunoscute din biografia și moștenirea științifică ale marelui gânditor european.

¹ Ecaterina Țarălună, *Dimitrie Cantemir* București, 1989; Dinastia Cantemireștelor. Secolele XVII-XVIII./ Coordonator și redactor științific acad. A. Eșanu. Chișinău, 2008; Klaus Bochmann, Vasile Dumbrava. Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europaischen Kulturgeschichte. Leipzig, 2008; Густерин П.В. Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир. М., 2008; Ștefan Lemny. *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, București, 2010; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Chișinău, 2010; Țvircun Victor, *File din istoria vieții și activității politice a lui Dimitrie Cantemir*, Chișinău, 2009; Цвиркун В.И. Димитрие Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах. СПб., 2010 etc.

Totodată, este necesar să recunoaștem faptul, că în pofida existenței unei bogate bibliografii a vieții și activității politice și intelectuale a domnitorului moldovean, în afara vizorului cantemirologilor au rămas mai multe teme necercetate, printre care se înscrie și istoria scrierii și publicării lucrării lui Dimitrie Cantemir „Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman”.

Printre primele probleme cu care se confruntă cercetătorii acestei opere a lui D. Cantemir se numără identificarea perioadei de scriere. Până în prezent în istoriografia cantemireană există diferite opinii vis-a-vis de anii apariției acestei lucrări. În viziunea vestitului cantemirolog român P. Panaitescu „Istoria Imperiului Otoman” a fost începută în anul 1714 și finisată nu mai târziu de luna noiembrie 1716². Punctul său de vedere el îl argumentează prin următoarele fapte. Într-o scrisoare a sa, adresată membrilor Academiei din Berlin, în anul 1714, D. Cantemir „le numără lucrările pe care le are și pe care le-ar putea trimite spre publicare. Printre acestea, menționează și „un rezumat (synopsis) al istoriei turcești, pe care am vrut s-o denumesc *Creșterea Curții Otomane* și o am în mână chiar acum”³. În baza celor menționate P. Panaitescu concluzionează că „Cantemir nu avea decât o prescurtare a istoriei turcești și anume numai partea întâi, *Creșterea Imperiului Otoman*, nu scrisese încă partea a doua, a descreșterii”⁴. Cât privește determinarea datei exacte de finisare a lucrării P. Panaitescu se bazează pe faptul că „ultima filă istorică cuprinsă în paginile istoriei otomane este amintirea bătăliei de la Peterwaradin între austrieci și turci, care a avut loc la 3 august 1716”⁵. De aici istoricul ajunge la concluzia, că „deoarece nicio altă dată istorică nu se află posterior în textul „Istoriei”, înseamnă că opera, în cauză, a fost finisată după evenimentul descris”⁶. Pe de altă parte, P. Panaitescu amintește de un pasaj din cartea lui D. Cantemir, unde autorul menționează, „că în timpul când scria, domnitorul Țării Românești era Nicolae Mavrocordat, iar fratele acestuia, Ioan, a fost marele terziman al Porții”⁷. Situația când ambii frați au ocupat concomitent funcțiile menționate anterior a

² Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958. p. 171.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Dimitrie Cantemir, *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*, Cit. după P. Panaitescu, *Ibidem*. p. 171.

avut loc doar între luna ianuarie și noiembrie 1716. „Așadar, - concluzionează P. Panaitescu, - „Istoria Imperiului Otoman” a fost terminată în 1716, după august și înainte de noiembrie”⁸.

Dacă ne vom conduce după logică lui P. Panaitescu, reiese, că începutul scrierii lucrării lui D. Cantemir a avut loc cu mult mai înainte de anul 1714. Astfel, istoricul se contrazice pe sine. Totodată, el afirmă că întocmirea „Istoriei” făcea în paralel cu scrierea unei alte opere, cum este „Descrierea Moldovei”⁹. Este foarte greu de imaginat, ca un principe moldav, fiind preocupat de soluționarea problemelor de familie, construcția unor noi așezăminte¹⁰, a putut realiza concomitent opere istorice atât de valoroase, cât și diferite după conținut, cum sunt „Istoria Imperiului Otoman” și „Descrierea Moldovei”.

Mai este încă un pasaj interesant în afirmațiile lui P. Panaitescu cu privire la datarea operei menționate. Conform istoricului român, „Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman” a fost scrisă la începutul războiului austro-turc dintre anii 1716-1718, pe parcursul căruia „fostul domnitor al Moldovei a încercat fără succes să atragă rușii în război contra Porții cu scopul eliberării țării sale”¹¹.

Nu punem la îndoială intenția nobile a lui Dimitrie Cantemir de a contribui la eliberarea țării sale de sub ocupația străină. Totuși, este puțin probabil ca doar prin intermediul activității științifice, oricât de monumentală ar fi fost aceasta, să fi fost posibilă determinarea Rusiei pentru un nou conflict armat cu Imperiul Otoman, în aceeași perioadă în care de mai mulți ani continua războiul cu Suedia. Pe lângă cele afirmate mai sus, trebuie să menționăm și faptul că între anii 1716-1718, misiunile diplomatice ale Rusiei și Suediei duceau pe insulele Alland tratative intense

⁸ P. Panaitescu. *Ibidem*, p. 171.

⁹ *Ibidem*, p. 149.

¹⁰ În anul 1715, în centrul moșiilor sale din Regiunea Sevsk, în apropierea satului Gorbunovo, Dimitrie Cantemir a întemeiat un alt sat, căruia i-a dat denumirea Dmitrievka. După spusele feciorilor lui D. Cantemir „părintele lor a întemeiat acest sat în calitate de proprie reședință pe locul gol, unde nu exista nici-o construcție, și l-o numit după numele său”. Alături de conacul a lui principe au fost construite mai multe case de locuit și pentru uz gospodăresc, a fost ridicată din piatră biserică Sf. Dumitru Salunski și plantat un parc. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea satul Dmitrievka a obținut statutul de oraș. Astăzi este orașul Dmitrovsk din regiunea Oriol, Federația Rusă. - Романов В. Неделин В. Архитектурные древности Орловщины. Орел, 1998. с.174

¹¹ Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 175.

pentru încheierea păcii. Lucru despre care nu putea să nu cunoască Dimitrie Cantemir.

Alături de cele menționate considerăm, că gânditorul moldovean nu întâmplător încheie studiul său cu evenimentele din august – septembrie 1716, înfrângerea catastrofală a armatei turcești din partea lui Eugeniu din Savoia – momentul culminat al declinului Imperiului Otoman.

Peste câteva decenii după apariția monografiei lui P. Panaitescu, Ecaterina Țarălungă, un alt cercetător ai moștenirii științifice a lui D. Cantemir, ne-a prezentat alte date cu privire la scrierea „Istoriei Imperiului Otoman”. După afirmația domniei sale opera respectivă a fost realizată între anii 1716 - 1718¹². Spre regret, cercetătoarea nu aduce niciun argument în folosul opiniei expuse.

Cercetările arheografice efectuate de către autorul acestei publicații în Federația Rusă ne oferă posibilitatea să venim cu argumente științifice vis-a-vis de determinarea perioadei de scriere a operei cantemirene și, mai ales, anul finisării ei.

Savanții ce studiază istoria literaturii și gândirii istorice a Rusiei din perioada domniei lui Petru I au remarcat o trăsătură importantă, specifică acestui timp – nicio operă, din orice domeniu ar fi, nu putea fi scrisă, publicată și expusă vânzării fără comanda, supravegherea și aprobarea monarhului¹³. Nu fac excepție nici operele lui D. Cantemir. Mai mult decât atât, documentele depistate indică asupra faptului că lucrarea sus-menționată a fost finisată abia la sfârșitul anului 1718, după care, la ordinul monarhului rus, a fost transmisă Colegiului afacerilor externe pentru a fi tradusă din latină, limba originalului, în limba rusă. Lucrul asupra traducerii i-a fost încredințat traducătorului Colegiului, Dimitrii Grozin¹⁴. Acesta din urmă s-a isprăvit cu succes cu porunca Țarului și în anul 1719 „... traducerea istoriei a fost încheiată și înmănată Majestății Sale”¹⁵.

¹² Ecaterina Țarălungă, *Dimitrie Cantemir*, București, 1989. p. 21.

¹³ Victor Țvircur, *Fiile din istoria vieții și activității politice a lui Dimitrie Cantemir*, Chișinău: „Cartdidact”, 2009. c. 56 și 57.

¹⁴ Trebuie menționat faptul că în unele cercetări traducerea lucrării lui D. Cantemir, *Istoria creșterii și descreșterii Curtii Otomane*, i se atribuie în mod greșit secretarului domnitorului moldovean Ivan Ilinskii-Iaroslavțev. – Vezi: *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII – XVIII*. Coordonator și redactor științific academician A. Eșanu. Chișinău, 2008. p. 503.

¹⁵ Цвиркун В.И. Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах... с. 77.

Fiind expeditat către Colegiul afacerilor externe spre a fi tradus, manuscrisul lui D. Cantemir nu i-a fost întors autorului, rămânând spre păstrare în arhiva acestei instituții de stat¹⁶. Totodată, textul operei în limba latină a început să circule în cercul intelectualilor din Rusia în mai multe copii, cu mult înainte de editarea acestei cărți în Anglia¹⁷.

Acest lucru îl confirmă învățatul Mihail Shenda în opera sa „Despre starea învățământului în Rusia în anul 1725”, scrisă la Sankt Petersburg în vara aceluiași an, însă publicată abia după un secol de la moartea autorului¹⁸. Nu atestăm aici date din biografia marelui gânditor care să fie necunoscute. Totuși mărturiile și nota dată de contemporanul lui D. Cantemir activității științifice a domnitorului moldovean și aportului acestuia la dezvoltarea culturii și gândirii istorice ruse în prima pătrime a secolului al XVIII-lea merită o atenție deosebită.

Caracterizând personalitățile remarcabile din Rusia lui Petru cel Mare, Mihail Shenda i-a dedicat lui Dimitrie Cantemir următoarele rânduri: „Soarta nemiloasă ni l-a răpit pe eruditul autor al *Istoriei creșterii și descreșterii Curții Otomane*, însă ceea ce a făcut nu-l va lăsa să moară, prelungindu-i viața și după mormânt. Cu atât mai mult este vrednic de cinstire cu cât, trecând

¹⁶ Până în prezent, toate eforturile cercetătorilor de a găsi această lucrare în variata rusă nu s-au încununat de un succes.

¹⁷ La momentul actual sunt cunoscute două variante ale manuscrisului cercetării lui Dimitrie Cantemir „*Istoria creșterii și descreșterii Curții Otomane*” în limba latină. Unul dintre acestea se păstrează la Arhiva orientaliștilor de pe lângă filiala Sankt Petersburg a Institutului de Orientalistică al Academiei de Științe din Rusia. Ф.25. Оп.1. Д.1-6 (Primul volum este dedicat Istoriei constituirii Imperiului Otoman între anii 1214/15 și 1672/73 – 238 foi; cel de al doilea volum constă din notele autorului referitoare la primul volum și trimiteri către numeroși autori orientali – 309 foi; al treilea volum conține Istoria căderii Imperiului Otoman dintre anii 1672/73 și 1710/11 – 295 foi; al patrulea volum conține observații pe marginea volumului anterior cu enumerarea surselor – 292 foi). O altă variantă a lucrării lui D. Cantemir se păstrează în secția Manuscrise a Bibliotecii Houghton de pe lângă Universitatea Harvard, SUA. – Vezi: Cădea Virgil, *The original manuscript of the History of the Ottoman Empire by Dimitrie Cantemir*. // in Demetrius Cantemir. *The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original latin text of the final cersion revised by the author* / Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass. Editat de Cădea Virgil. București: Ed. “Roza Vânturilor”, 1999, P. LIX-CII.

¹⁸ Михаил Схенда. О состоянии просвещения в России в 1725 году. // Сын Отечества. № 1.

peste toate ororile opresiunii din partea turcilor, a reușit să câștige slava unui om deosebit de inteligent. Lucrările sale vor avea valoare întotdeauna.”¹⁹.

Datorită eforturilor fiului lui Dimitrie Cantemir – Antioh, textul original al lucrării sus-menționate și traducerea rusă a acestuia a fost transmisă la sfârșitul anilor '20 ai secolului al XVIII-lea Academiei din Sankt Petersburg. Anume în tipografia acestei instituții, cu ajutorul și consultația cunoscutului istoric G. Baier, se planifica tipărirea primei ediții a acesteia în limba rusă²⁰.

Ultimul a jucat un rol deosebit în soarta moștenirii istorice a lui D. Cantemir. Este cunoscut aportul său în scrierea și pregătirea ediției „Istoriei vieții și activității domnitorului moldovean Constantin Cantemir”. Într-o măsură mai mică sunt cunoscute date despre munca sa asupra redactării și pregătirii pentru tipar a altei lucrări fundamentale a lui Dimitrie Cantemir „Istoria creșterii și descreșterii Curții Otomane”. Între timp, cercetarea acestei chestiuni face lumină și asupra paternității manuscrisului găsit de către academicianul V. Cândea.

Studiind câțiva ani la rând în cadrul Universității de pe lângă Academia din Sankt Petersburg, A. Cantemir a stabilit legături destul de strânse cu conducerea și profesorii acesteia, pe care le-a păstrat pe parcursul întregii vieți. Relații deosebit de apropiate a avut cu profesorul de filozofie Christian-Friedrich Gross²¹, Gottlieb (Teofil) Siegfried Bayer²², precum și cu bibliotecarul I. D.

¹⁹ СПб., 1842.

²⁰ Цвиркун В.И. Научные связи Антиоха Кантемира с Российской Академией Наук. // Вестник Славянского университета. Вып. 19. Кишинэу, 2011. с.155-160.

²¹ Pe parcursul deceniilor următoare, pe Antioh Cantemir și C. F. Gross îl legau nu doar interesele și relații pur științifice, ci și general-umane. Una dintre manifestările acestora a fost admiterea în calitate de secretar în componența unei misiuni diplomatice conduse de către A. Cantemir a nepotului lui Gross, inițial în Anglia, apoi în Franța.

²² Bayer Gottlieb (Teofil) Siegfried (1694 - 1738), istoric și filolog. Absolvent al Universității din Königsberg. A posedat opt limbi antice și orientale, în același timp cunoștea greaca, latina, arameica și araba. În anul 1725, la propunerea lui H.Goldbah a fost invitat să conducă catedra antichității și a limbilor orientale în cadrul nou-createi Academii de la Sankt-Petersburg. A fost primul istoric din Rusia pentru care activitățile științifice au constituit principalul domeniu al activității profesionale. A atras asupra sa atenția lui Teofan Procopvici, care l-a invitat pe Bayer să predea în primul seminar rus, deschis în propria casă. Din anul 1727 a fost numit inspector al gimnaziului de pe lângă Academia de Științe din Sankt Petersburg. A participat la elaborarea proiectelor Cartei Academiei,

Schumacher²³. Trebuie menționat faptul că după ce, la începutul anului 1728, curtea imperială, iar împreună cu ea medicul monarhului și primul președinte al Academiei L. Blumentrost s-au mutat la Moscova, „domnului bibliotecar I. D. Schumacher i-au fost transmise practic toate împuternicirile și cârmuirea totală a Academiei de Științe”²⁴.

Între anii 1728-1730, Antioh Cantemir, în calitate de ofițer al regimentului de elită Preobrajenski, se afla la Moscova, fiind de serviciu la palatul Lefortovo, unde s-a oprit tânărul împărat Petru al II-lea. Anume în această perioadă are loc cea mai intensă corespondență dintre A. Cantemir și conducerea Academiei, inclusiv referitor la publicarea manuscrisului tatălui său.²⁵

În scrisoarea din 24 februarie 1729, adresată lui I. D. Schumacher, el se adresează către bibliotecarul Academiei cu următoarele cuvinte: „... consider că este de datoria mea să vă mulțumesc din toată inima pentru eforturile dumneavoastră de a publica cărțile alcătuite prin truda tatălui nostru, vrednic de pomenire. Această carte, poate că nu poartă în ea o prea mare înțelepciune, dar conține istorisiri despre țări mult îndepărtate de noi. Sper că mulți vor dori să o aibă. La indicațiile dumneavoastră am vorbit și cu domnul Plumendrost (L. Blumentrost, după cum apare în text – V.Ț-) despre carte și s-a arătat mulțumit de ea...”²⁶.

În continuarea scrisorii, dorind să dea operei tatălui său obiectivitate și o greutate științifică mare, scria că „în lucrarea tatei

militând pentru apropierea sistemului de organizare și activitate a Academiei de cel al universităților germane. În anul 1737, din cauza unui conflict cu I. D. Schumacher, ia decizia să se întoarcă în Prusia, înaintându-și demisia. Se îmbolnăvește de febră și moare în anul 1738. – Vezi: Большая Российская Энциклопедия. Т.2. М., 2005. с. 658.

²³ Schumacher Johann Daniel, consilier de stat și bibliotecar al Academiei de Științe din Sankt Petersburg (s-a născut la 5 septembrie 1690 în or. Colmar, Alsacia – a decedat la 3 iulie 1761). A absolvit Universitatea din Strasbourg. În anul 1714 vine în Rusia, unde a intrat în serviciul medicului țarului, Areskin, în calitate de secretar pentru corespondența internațională. După moartea lui Areskin în anul 1719 rămâne să lucreze pentru Blumentrost, noul medic al lui Petru I. De la data înființării Academiei de Științe și până în 1758, a ocupat funcția de bibliotecar, conducând practic administrația acesteia. – Vezi.: ПБС. Т. Шебанов – Шютц. М., 1999. с. 534-536.

²⁴ Леонов В.П. Судьба библиотеки в России. СПб., 2001. с.136.

²⁵ Цвиркун В.И. Научные связи Антиоха Кантемира с Российской Академией Наук. // Вестник Славянского Университета. Вып. 19. Кишинэу, 2011. с. 156-158.

²⁶ *Ibidem*, pag. 159.

nu sunt greșeli care să o oprească de a fi prezentată lumii savante”, îl anunța pe I. D. Schumacher că el „... îl va ruga pe domnul Bayer (știindu-l bun cunoscător al istoriei antichității și orientalisticii) ca să o citească pe toată și acolo unde va găsi de cuviință, să se simtă liber de a face adăugiri, spre a o desăvârși. Și dacă va dori și va fi necesar, să adauge note, semnificații, indexuri și altele pe care le va crede necesare.”²⁷ Antioh îl mai informează pe bibliotecarul Academiei despre necesitatea editării lucrării menționate cu „o dedicație scrisă de domnul Bayer și adresată suveranului.”²⁸

Aceste documente dovedesc clar nu doar legăturile strânse dintre A. Cantemir și istoricul-academician, dar și faptul că, în ochii săi, profesorul G. Bayer era singura autoritate din lumea savantă capabilă să corecteze, să completeze și să „perfecționeze” lucrările tatălui său. Suntem de părere că G. Bayer, așa cum s-a întâmplat în cazul „Istoriei vieții și activității lui Constantin Cantemir” sau cu „Descrierea Zidului Caucazian”²⁹, a dat curs rugăminții lui Antioh și a cercetat minuțios manuscrisul transmis de către Ivan Ilinski-Iaroslaveț în anul 1729.

Cele din urmă ne oferă posibilitatea să considerăm că renumitul istoric, academician V. Cândea să nu fi descoperit textul original al lui Dimitrie Cantemir, ci o variantă a acestuia, redactată de mâna unui alt eminent istoric al secolului al XVIII-lea – G. Bayer.

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ În anul 1726, sub redacția profesorului G. Bayer, în primul număr al revistei periodice a nou-createi Academii de Științe din Sankt Petersburg, a fost publicată lucrarea lui D. Cantemir „*De muro Caucaseo*”, scrisă de către acesta în timpul campaniei persiene din anul 1722 – Vezi: *Comentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*. vol. I. St.Petersburg, 1726. p. 425-463.